

րիշ լիճ մըն ալ՝ Պլինիոս՝ պատմական Տրովագայի առջեւներն այս անուամբ կղզեաց խումբ կը յիշէ, իսկ Տրովագայի եւ Լիւդիոյ սահմաններուն վրայ՝ նոյն անուամբ նաւահանգիստ մըն ալ կը յիշատակէ¹։ Արդ, այս ամենն բացայայտ կերպով կ'երեւայ՝ թէ Հին Բիւթանիոյ եւ Փոնդիոյ մէջ «Աքանազեան» ազգի մը գոյութիւնը կար. բայց աւանդութեան մը համեմատ՝ Ենէի որդին Ասկանիոս միանալով Հեկտորի որդւոյն Սկամանտրիոսի հետ, Տրովագայի մէջ միապետութիւն մը հաստատեց². արդ, ասկէ ծագեցան Բիւթանիոյ եւ Փոնդիոյ մէջ «Աքանազ» անուամբ ծանօթ բոլոր վայրերուն եւ ազգին անունները։ Կան ոմանք, որ մինչեւ իսկ Ս. Գրոց այս անունն ակնարկութիւն կը կարծեն «Գերմանիոյ»։ Վասն զի Գերմանիոյ Հիւսիսային կողմէ՝ այս անուամբ հարստութիւն մը կար, միջին դարուն։ Այս տեսլ ինքապարտութեանց կարգէն է նաեւ այն՝ որ Սեւ ծովու Հին Ենունն Աքսենոս կամ Եքսենիոն՝ ծագած կը կարծեն «Ասկանիոս» անունն։

Շարայարեւի Կ. Յ. ԲԱՍՄԱԶԵԱՆ

ԱՏՈՄԵԱՆՑ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԵԱՆ

ԺԱՄԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ԱՅՆ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ

ԱՏՈՄԵԱՆՔ, հասարակ վարդանանց եւ վահանանց սիրելիք եւ պատուելալը յազգիս, մինչեւ իսկ առանձին յիշատակութեամբ եւ շարականաւ եւս հոշակեալը. մեր եկեղեցեաց մէջ, եւ իրենց արիական նահատակութեամբ ոչ նուազ արժանիք անմահանալու մեղրաբան Եղիշեայ կամ պերճաբան փարպեցւոյն գրչաւ, դժբախտաբար միայն ի տօ-

նական ճառից եւ ի վկայաբանութեանց ծանօթք են մեզ։ Սոյն անուամբ կը յիշուին առ մեզ երկու խումբք նահատակաց, մին քան զմիւսն պանծալիք, որոնք գրեթէ 400 տարիներու անջրպետով մի բաժնուած են յիրերաց։ Այս տեղ մեր խօսքն Հնոց մասին է, որք ընդհանրապէս գօրավարք մակերով ծանուցեալք են, եւ որոնք նահատակութեան ժամանակն եւ այլ պարագայք լուսաբանուած չեն բոլորովին։ Մինչ ընդ հակառակն հրկրորդ Ատոմեանց նահատակութեան ժամանակն եւ այլ մանրամասն հանգամանք՝ աւելի ծանօթք են եւ ստույգ, հաստատեալք ժամանակակից պատմաց վկայութեամբք¹։ — Արդ, ներկայ համառօտ գրութեանն նպատակն է, որքան հնար է, լոյս սփռել առաջնոց վկայաբանութեան մի քանի մուկէ կէտերուն վրայ։

Մեր քննելի Ատոմեանց մասին, — ենթադրելով՝ առ ժամն ըստ օրօրական կարծեաց՝ Ե դարու կիսուն (յամս 448—450) պատահած անոնց նահատակութիւնն², — ոչ միայն ժամանակակից պատմիչք՝ այլ եւ յետագայք եւս ամենեւին յիշատակութիւն չեն ընդ. միայն ճառորդներուն³ մէջ, եւ աւելի համատեալ՝ Յայտմաւորաց⁴ մէջ (Թ Նաւասարդի, ԺԹ Օգոստոսի), կը գտնենք իրենց վկայաբանութիւնը, որ եւ լոյս տեսած է Սոփերաց ԺԹ հատորին մէջ, յէջ 69—82, ըստ Բ ճառորդին, հետեւեալ խորագրով. «Վկայութիւն սրբոյն Ատոմայ եւ որդւոյ իւրում»⁵ եւ Վարսայ⁶, եւ Ներսէհի եւ Վարձաւորին⁷։

1. Յովհ. Կաթող. Պատմութիւն, եւ այլն, Երուսաղէմ 1867. ԻԷ. յէջ 156—9. Թովմ. արք. Կ. Պլին. (ի Միջագիւղ), 1852։

2. Մամէկան, Պատմ. Հայ. Բ. 15, 20, 24. Աւգերեան, Վարդարքոյ, Բ. ծանօթ. 87։

3. Ճառընտիրք՝ Բ (դր. Իր. Բ. ԺԹ դարու. էջ 21). ԻԲ (դր. յԱնշահի՝ Վասպուրականի, էջ 323). ԼԳ (էջ 323), ԺԱ (էջ 330), ԺԵ (էջ 44)։

4. Յայտմաւորաց՝ Դ, 2 (Կիրակոսի Արեւել. ցոյ), Թ, ԺԸ, Ի եւ այլն։

5. Ճառընտիրք չեն յիշեր Ատոմայ որդւոյն անունը. Յայտմաւորաց (ԺԸ եւ Ի) կը կոչեն զայն «Վարսոս», այլ հաւանորէն հետեւեալ անուան շփոթութիւն մ'է պղծ։

6. ԼԳ ճառընտիրն «Վարդան» կը գրէ փոխանակ Վարսայ։

7. Հետաւորքերական է Տաշեանի ցուցակին

1. Ազգեանոս, Արշաւանք Աղեքս. Ա, 29։

2. Պլին. Բն. պատմ. Ե, 32 եւ 38։

3. Դիոն. Հալիկ. Ա, 65։

Արդ, առաջին խնդիրն որ կը ներկայանայ մեզ աստ՝ այս է, թէ ո՞վ գրեւ է այդ վկայաբանութիւնը և ո՞ր դարուն մէջ:

Հ. Աւգերեան կը համարի, թէ թարգմանչաց աշակերտներու ժամանակ իմաստուն վարդապետ մի գրած և անոնց յիշատակին որը խօսած բլլայ զայս: Տարակոյս չկայ թէ ներքողեան մ'է այդ, և որքոց յիշատակին որը խօսուած, ինչպէս յայտ է սկզբնաւորութենէն. և անշուշտ սոսկական մէկը եղած չէ նա, որ ամէն հասակէ և աստիճանէ կազմուած տօնասէր խմբի մ'առջեւ դրուածքներէ Գրիստոսի նահատակները, այլ բարձրաստիճան անձ մի, որու սրբութեան և գիտութեան համբաւն եւս ոչ նուազ հրապուրիչ եղեր է ունկնդրաց բազմութեան: Սակայն ամբողջ գրութեան ռճն յայտնի կ'երեւի, թէ շատ հին ժամանակներու ղէսը մ'էր՝ սրտ վրայ կը խօսուէր, սրով և ճառարօտն կամ գրողն այն կը պատմէ ինչ որ խեր էր կամ գիտէր յաւանդութենէ. հետեւաբար մանրաբնին խուզարկութեամբ եղած գրութիւն մի չէ, որ կարող լինի մարդ վստահիլ բոլոր պատմաւններուն վրայ:

ԺԱ և ԼԳ ճառերտիրք՝ յաւարտ վկայաբանութեան Աստմեանց՝ յաւելուած մ'ունին, իբրեւ յիշատակարան որ հրատարակուած չէ, յորում կ'ընտրի, թէ « Գիր վկայութեան նոցա ի եւս պատմէր ի միջի մերում մինչեւ ի ժամանակս ինչ. ապա գտաւ եղեւ յաւարտ Կենատրոյ սպասաւորի սրբոց Աստմեանց ի ձեռն հոգեւոր առաջնորդի տեառն Տաճատայ վարդապետ, որ մեծաւ պնդութեամբ պատուէր տուեալ ընթերցուլ ի ժողովս յիշատակի կատարման սրբոցն, և այլն »: Զգիտեմ ո՞վ էր արդեօք այդ Կենատուրն « սպասաւոր Սրբոց Աստմանց », որ բնաւ չյիշուիր ի պատմութեան: Իսկ Տաճատ վարդապետ, որ իբրեւ գտիչ կը համարուի, անշուշտ է նոյն ինքն գրիչն վկայաբանութեան, ինչպէս կը

կարդանք վերոյիշեալ հրկու ճառերտրաց մէջ, « վկայաբանութիւն սրբոց Աստմանց, զոր առացեալ է հօրն Տաճատայ վարդապետ »: Ո՞վ է սա և ո՞ր դարու մէջ կ'ապրէր — ի ժ դարու կը յիշուի Տաճատ ոմն, մերթ « կրօնաւոր » և մերթ « քահանայ և վարդապետ » կոչուած. իւր դարուն նշանաւոր վարդապետներէն մին էր, բաւական հմուտ ի մասնատիրական և աստուածաբանական գիտութեանց, որ կը պատասխանէ իրեն աւտիճանակից անձանց հարցումներուն¹, և ինքն ալ՝ իւր կարգին՝ հարցումներ կ'ուղղէ առ « Արտաւազգ Մաղազունեաց (կամ Մաղազունիք կամ Մալղազունիք) տէրն² »: Նոյն դարուն մէջ կը յիշուի նաեւ Աստմ Անձեւացի, մերթ « երանելի տէր՝ Անձեւացեաց եպիսկոպոս » կոչուած, և մերթ « աստուածասէր իշխան մեծազան », եթէ երկու տարբեր անձները չեն դրջաւ: Սա հաւանքում մ'ըրեր է վկայաբանութեանց և դասաւորեր է հոռովական ամսոց օրերով, որ և Առաջադիր կամ Տօնացոյցայ կը կոչուի³: Հաւանօրէն սոյն Աստմայ յանձնարարութեամբ գրած է Տաճատ վարդապետ՝ անոր անուանակից սրբոյն և ընկերաց վկայաբանութիւնը ի կէս ժ դարու. և յետոյ ժամանակաւ գրիչը ճառերտրաց ըրեր են այն յաւելուածք:

Դառնալով Աստմանց՝ կը մնայ հարցնել թէ ո՞չք էին օրըս և Բ'ն ժամանակի կը պատկանին — Ժամանակի մասին կը կարդանք ի սկիզբն պատմութեան, թէ « ի ժամանակս Յազկերտի ամպարտի Պարսից Թագաւորի » կատարուեցաւ այն ղէպը, ինչպէս նաեւ ի վերջաբանին, « այսպէս նահատակեալ արի և քաջ նահատակացն յամս Յազկերտի ամպարտի Պարսից Թագաւորի »: Չ'որոշուիր աստ թէ ո՞ր Յազկերտն էր, որով տակաւին անորոշ կը մնայ ժամանակն: Գիտենք սակայն ի պատմութենէ՝ թէ Սասանեան ամբողջ հաւրատութեան միջոց (յամս 226—652), Յազ

(հա. Ա. Գրեք. Բ., յէջ 564) Յայտնաւորէր մի մէջ գտնուած խորագիրն « վկայաբանութիւն սրբոց Աստմանց և որքոց նորին վարդապետ և ներքողի և վարձաւորին »:

1. « Թովմայն ուղղափառ վարդապետի Հարցմունք առ Տաճատ քահանայ և վարդապետ ».

(ճառերտիր ԺԹ, 596):

2. « Լուծմունք Արտաւազգայ Մաղազունեաց տեառն առ Հարցմունք Տաճատայ կրօնաւորի » (ճառերտիր ԺԹ, 597):

3. Հայկական հին դպրոցի մէջ, Վենետիկ, 1897. յէջս 568, 569:

կերտ անուամբ երեք թագաւորք միայն եղեր են. առաջինն կը գահակալէ Ե զարու առաջին քառորդին մէջ (399—420), երկրորդն՝ 439—457 տարիներուն մէջ, իսկ երրորդին մահուամբ արդէն կը վերջնայ Սասանեան պետութիւնն (632—652)։ Արդ, մեր վկայաբանութեան մէջ յիշուածն չէ կարող վերջինս լինել. վասն զի ասոր ժամանակ բոլոր Պարսկաստանն և արքունի գահն շարունակ երերման մէջ էր Արաբացոց յարձակումնէն, որ և հուսկ ուրեմն կործանեցաւ. որով և Յազկերտ Գ գրեթէ իւր քսանամեայ թագաւորութիւնն անընդհատ պատերազմներով անցուց. և որ մեծն է, արդէն այն ժամանակները Արաբացիք արշաւեր էին ի Հայաստան և Պարսից լծոյն միտացոյց արդէն յաշորդեր էր Արաբացոց լուծն։ Դա չէ կարող լինել և Յազկերտ Ա, վասն զի աս համեմատութեամբ աւելի բարեբոյս և քրիստոնէից համակրող թագաւոր մ'եղաւ, ինչպէս յայտ է ի վկայութենէ Եղիշի՝ և Պարսից զուարթանացոյ նախարարաց առ Յազկերտ Բ ուղղած խօսքերէն²։ Կը կարգաւք նոյնպէս Նեօլիքէի Սասանեանց պատմութեան մէջ, թէ Ա Յազկերտի ժամանակ քրիստոնեայք այնչափ ազատութիւն ունէին, որ համարձակեցան նոյն իսկ մայրաքաղաքին մէջ ժողով գումարել և ուրիշ եկեղեցական բարեկարգութեանց հոգ տանիլ³։ Թէ և մեր պատմիչներէն՝ Ղ. Փարպեցին և Մ. Խորենացին շատ զովեստիւք չեն խօսեր Ա Յազկերտի մասին, բայց ազոր պատճառն ուրիշ բան չէ՝ բայց միայն զի Հայոց վրայ փոխանակ բնիկ ազգային արշակունի թագաւոր դնելու, ոչ շատ յաջող քաղաքագիտութեամբ մի՛ իւր Շապուհ որդին զրաւ⁴։ Հինքերէն միայն Գ.

Խալաթիքին է՝ որ ասոր մէջոց կը գնէ Առաւմանց նահատակութիւնը, իրեն՝ նոյն օուրը վկայից վրայ շինած գանձին մէջ ըսելով.

« Ի կոչն երթային
Շապհոյ Յազկերտին
Չար բըռնաւորին »⁵։

Հարկ չկայ հերքելու Խալաթիքոյ այս վրեպակ կարծիքը, քանի որ ամենայն պատմական փաստք անոր հակառակ կը գնին։

Արդ տարակոյս չի մնար՝ թէ գրիչն Յազկերտ բնիւով կ'իմանար զերկրորդն, որ յաջորդելով իւր հօրը Բաշրամ կամ Վնամ Եի (յամին 438—9), եղաւ բունն հալածիչ քրիստոնէից և քանզի մեր աշխարհին, և որուն ժամանակ պատահեցան մեր ազգին ամենէն աւելի աղիտաբեր դէպքերն։ Չամչեան⁶, որուն կը հետեւի նաեւ Ազգերեան, կը գնէ Առաւմանց նահատակութեան դէպքը յամին 449, վարդանանց պատերազմէն երկու տարի յառաջ. նկատելով թէ Յազկերտ Բ հազիւ սկսաւ նոյն տարւոյն մէջ հալածիչ զքրիստոնեայս, և ի մասնաւորի զՀայս. մինչդեռ յառաջագոյն խաղաղութիւն էր, ըստ երկու ժամանակակից պատմաց, քաղցրութեամբ վարուելով հետեւին և կեղծաւորելով՝ զանոնք որոտալու նպատակաւ⁷։ — Արդ, ընդունելով առ ժամն Չամչեանի ենթադրութիւնը, թէ Առաւմանց նահատակուած ըլլան վարդանանց պատերազմէն երկու տարի յառաջ, այն է՝ յամին 449, քննինք թէ արդեօք կը միաբանին միւս պարագայք առ նոնց նահատակութեան։

2. ՅՈՎԷԼ. ԲՈՐՈՍՅԱՆ

Շարայարեթի

1. Պատմադպրութիւն, Վենետիկ, 1803, էջ 12.
« Առաւմանայապետութիւն բարձրագոյնի կամակարգութեան երեւելի լինէր յաշխարհէն Հայոց, ի սկզբան (Անձեւացեաց օրինակն, ի սկզբանց) տերութեան Շապհոյ (Գ) արքայից արքայի ինչեւ յամն յերկրորդ (Անձեւ. ցամաք երկրորդ) Յազկերտի (Բ) արքայից արքայի որդւոյ Վնամ »։ որ է, յամին 384 (որոշուած գահակալեց Շապհոյ Գ) մինչեւ 444 տարին։

2. Անդ. յէջ 81—82։

3. Նեօլիքէ, Պատմ. Սասանեանց, էջ միւս.

ժին, 1896, էջ 33։

4. Ղ. Փարպ. Պատմադպրութիւն, Վենետիկ, 1873, յէջ 49—50. Մ. Խոր. Պատմադպրութիւն, Վենետիկ, 1897, Գ, ԾԵ. 502։

5. Ազգերեան, Լիակատար վարդ արքոց. Բ. ծանոթ. 87։

6. Պատմադպրութիւն, Բ. էջ 1։

7. Ղ. Փարպ. « մինչեւ ցամաք երկուստաւ ներքոք Յազկերտի արքային Պարթոյց և այլն. էջ 106. Եղիշէ, « ի սկզբան երկուստաւ ամի թագաւորութեան իւրոյ և այլն. էջ 33։